
FEJEZETEK OROSZORSZÁG ÉS DÉLKELET-EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

Oroszország helye Európában és Ázsiában

A budapesti Ruszisztikai Központ nemes hagyományai közé tartozik az évenkénti akár több tudományos konferencia megrendezése is. A szimpóziumok anyagai rendszerint tanulmánykötetekben materializálódnak, ám az 1998 óta két évente megrendezett, reprezentatív jellegű történeti ruszisztikai konferenciák esetében indokoltta vált a több mint egy évtized során összegyűlt tanulmányok legjobbjainak ismételt kiadása angol és orosz nyelven.

A gyűjteményes kötet *Oroszország helye Európában és Ázsiában* címmel jelent meg Moszkvában és New Yorkban, a tanulmánykötet(ek) szerzői a magyarországi és nemzetközi ruszisztika vezető személyiségei, illetve az orosz történettudomány kimagasló képviselői. Az orosz változat annyiban eltér az angoltól, hogy abban helyet kapott *Jurij Pivovarov* akadémikus és *Irina Glebova* tanulmánya is.

Összesen 21 (az angol nyelvű változatban), illetve 24 (az orosz kiadásban) tanulmány olvasható a kötetekben, az alábbiakban ezekből szemlélünk.

Vásáry István az orosz–tatár kapcsolatokról értekezett írásában (*Tatár eredetű nemzetségek a Moszkvai Ruszban a XIV–XVI. században*). A szerző szerint a tatárok és oroszok viszonya – még azelőtt, hogy Moszkóvia bekebelezte a zömmel török nyelvű népek lakta Volga–Urál vidéket – két nagyobb periódusra osztható: az első a tatárok dominanciájával jellemezhető, és az 1480-as ugrai szembenállásig tartott (amikortól az oroszok nem adófizetői a tatároknak); a második az immár az orosz expanziós törekvésekkel leírható 1480-tól 1552–1556-ig terjedő szakasz (Kazány és Asztrahány orosz hódoltatásáig). *Vásáry* genealógiai és onomasztikai kutatásokra alapozva alakítja ki véleményét a tatár–orosz kapcsolatok jellegéről, aminek értékét növeli, hogy még nem született megfelelő színvonalú átfogó monográfia az orosz családtörténet tatár (azaz kipszak–török) hatásairól. Ebből kiderül, hogy a moszkóviai elitnek szép számmal voltak tatár eredetű képviselői, ami természetesen hatással volt a moszkóviai társadalom alakulására. A lényeg azonban az, mint ezt *Vásáry* hangsúlyozza, hogy az oroszok és tatár-

rok történelmi együttélésének következményeit talán nem is a „hatás” szó fejezi ki leginkább hanem az „örökség” (naszlegyije, heritage). A tatárok nem *kívülről* befolyásolták az orosz történelem alakulását, hanem *belülről*, cselekvőként vettek részt annak formálódásában.

Janet Martin némileg hasonló témájú tanulmányában (*Tatár szolgálobirtokosok Moszkóviában a XVI. század 60-as és 70-es éveiben*) ugyancsak azt mutatta ki, hogy a XVI. század '60-as és '70-es éveiben tatár származású személyek is a moszkóviai elit soraiba emelkedhettek, a földbirtokosok közé, s ehhez nem kellett feltétlenül asszimilálódniuk (ruszifikálódniuk, krisztianizálódniuk).

A már elhunyt Ruszlan Szkrinnyikov tanulmányában (*Az állami földtulajdon és hatása a nemesi rend kialakulására*) azt vizsgálta, hogy milyen szerepe volt az állami földtulajdonlásnak az orosz elitre. Szkrinnyikov szerint a szolgálobirtok jellegű pomesztyerendszer előtérbe kerülése a XVI. században nem erőszak eredménye volt, hanem egy alkué, amit a hatalom kötött az elittel. A örökbirtokú votcsinarendszer ugyanis a folyamatos elaprózódás miatt válságba került. Az új „egyezség” alapján az állam földet adományozott használatra, ami elejét vette a szétaprózódásnak. Bár így a birtokosok államtól való függése jelentősen megerősödött, de a pomesztye és a votcsinarendszer közti különbség hamarosan kezdett elmosódni. A XVI. század második felére már ismét az örökbirtokú földek váltak dominánssá, a pomesztye végzete szintén az elaprózódás lett. Oroszország újonnan meghódított déli területein a bojárok a földbirtok mellé nem kaptak parasztokat és betört földet, maguknak kellett az eke szarva mögé állniuk. A bojár-elégedetlenség miatt a XVI. század végére a Dél puszkaporos hordóvá változott: nem véletlen, hogy éppen ez a régió vált a későbbi elégedetlenségek egyik központjává. Szkrinnyikov cáfolja a marxista történettudomány nézeteit, amelyek osztályharcként láttatják például a Bolotnyikov-felkelést, mivel abban sok bojár is részt vett. A röghözkötés végül is a pomesztyerendszer védelmében alakult ki.

Szergej Filippov a XVII. századi reformmozgalmakról szóló tanulmányában (*Reformok és reformátorok Oroszországban a XVII. század közepén*) a nagy egyházszakadás „reformátor” jellegére hívja fel a figyelmet. Bizonyos tekintetben Nagy Péter reformjainak mechanizmusa is innen eredetetzethető, bár az orosz egyházat megreformálni kívánó Nyikon pátriárka és az óhitűek is, paradox módon, a régiség védelmében léptek fel. Nyikon reformjai azonban valójában elfordulást jelentettek az orosz egyházi tradícióktól. Nyikon hívei az *írott tradíciót* és a *tudást* képviselték, míg a hivatalos egyház által szakadároknak (raszkolnyik) nevezett csoportok a *hitet*.

Nyíkon új egyházi rendszerében kimutatható a görög hatás, és a déli orosz egyház befolyása is, amely már korábban átvette a nyugati katolikus és protestáns szellemi áramlatok perifériáján azok bizonyos elemeit.

Andrej Szaharov akadémikus cikke (*Oroszország fejlődésének történelmi faktorai*) az orosz fejlődést meghatározó tényezőket taglalja. Ezek sorában említendő első helyen a földrajzi-klimatikus összetevő. A hatalmas, nyitott területek miatt a déli nomádok akadálytalanul nyomulhattak fel északra, ugyanakkor ez a tény a moszkvai állam megerősödése után fordított irányban is megkönnyítette az expanziót. A hideg klíma, a nagy távolságok, a meleg tengerek hiánya, ugyanakkor az összefüggő folyóhálózat szintén meghatározta az orosz fejlődéstörténetet. A Rusz, majd Oroszország soknemzetiségű jellege a népek békés egymás mellett élését alakította ki. Jelentős volt a bizánci hatás, és – mint ahogy arra már *V. O. Kljucsevszkij* is felhívta a figyelmet – az orosz történelem egészét meghatározzák a kolonizációs törekvések, egyfajta szakadatlan, turbulens népáramlás.

Szvák Gyula címadó tanulmánya [*Oroszország helye Euráziában (a középkorban és a kora-újkorban)*] Oroszország Európához való viszonyának a jellegét tárgyalja. Eszerint az orosz történelem evolúciója mégiscsak az európai fejlődés menet kategóriáival írható le, még az orosz autokrácia is éppen hogy az orosz történelem „nyugatias” elemeinek hatására, a feudális struktúrák kiteljesedésekor szilárdulhatott meg. Az európai államok nagyjából hasonló fejlődési pályát futottak be a korai feudalizmusból az érett feudalizmus irányába, s – évszázados „ütemtévesztéssel” – ebbe a folyamatba illeszthető bele Oroszország története is. Az orosz történelmi fejlődés lényege – akárcsak Európában – a földbirtokos és az alávetett agrárnépesség dichotómiájában ragadható meg. Figyelemreméltó, hogy a mongol hódítás sem tudta szétzúzni az orosz korai feudális struktúrát, amelyek aztán az autokrácia árnyékában, kölcsönösen egymásra hatva teljesedhettek ki igazán.

Alekszandr Boriszovics Kamenszkij moszkvai professzor írásában (*Oroszország XVIII. századi történetének kutatása: a jelenlegi helyzet, problémák és perspektívák*) az orosz XVIII. század átértékelésének lehetőségeit vázolta. A XVIII. század ugyanis Oroszország történetének azon időszak, amelyet talán a legtöbb mítosz homályosít el. Jellemző, hogy sokak, alkalmasint még komolynak számító történészek számára is a XVIII. századi orosz történelem majdhogynem legfontosabb mozzanatát Nagy Katalin szeretői számának és magánéletének ecsetelése teszi ki.

A XVIII. század jelentősége felmérhetetlen az európai civilizáció történetében: egy újfajta gondolkodásmód vált uralkodóvá ebben a korszakban. Ekkor kezdődött a felvilágosodás, egy olyan szellemi korszak, amely ép-

pen mostanság látszik a végéhez érkezni. Korszakunk bevett politikai, jogi, gazdasági alapértékei, eszményei XVIII. századi előzményekre tekintenek vissza. A modern tudományosság is a XVIII. században kezdett kibontakozni, ekkor történtek az első lépések a tömeges oktatás kiterjesztésére, alakult ki a tudományok diszciplináris struktúrája, a későbbi évtizedeket, évszázadokat meghatározó kulturális-esztétikai értékrendszer.

Az Orosz Birodalom is a XVIII. század szülötte. A történettudomány feladata megvizsgálni azokat a történelmi körülményeket, amelyek lehetővé tették ennek a világtörténelmi jelentőségű eseménynek a bekövetkeztét. Számos régi probléma új megvitatást, s talán megoldást kíván: például nem egy olyan újonnan előkerült, illetve a tudományos munka főáramába bevont forrás, utalás található, amely a XVIII. századi orosz társadalomszerkezet újragondolására sarkall. Felvethető például a kérdés, hogy a Nagy Péter reformjai által kibontakozó változások csak az orosz elitet érintették, vagy azok hatással voltak az oroszországi társadalom szélesebb rétegeire is? Az újabb kutatások arra világítanak rá, hogy a XVIII. századi orosz társadalom képlékenyebb volt a korábban elképzeltnél, s viszonylag nagy volt az átjárhatóság az egyes társadalmi csoportok között.

A XVIII. századi oroszországi társadalom kutatása során főként a városok nyújtanak jó forrásanyagot, melyek lehetővé teszik a mentalitástörténeti megközelítésű vizsgálatokat. Ezek figyelembevételével pedig akár egy egészen más XVIII. századi Oroszország-kép is megjelenhet, mint amit eddig ismertünk.

Nicolas Rjazanovszkij, a Berkeley professzora szerint az orosz történelem alapvető, meghatározó eseménye a kereszténység felvétele volt 988-ban. A Rusz kiépülő államisége folytatta az erdővidék évszázados harcát a steppe ellen, mégis, a mongolok határozták meg a későbbiekben az orosz történelem folyását. Az orosz historiográfiában az eurázsiai iskola hívei voltak azok, például *Georgij Vernadszkij*, akik a mongol befolyást meghatározónak és pozitívnak értékelték az orosz történelmre nézvést, de mégis elterjedtebb az a nézet, miszerint a mongol hódítás inkább negatív volt az orosz történelem szempontjából, amiről a források is tanúskodnak. A mongol hódítás lefékezte az orosz fejlődést, visszavetette a Ruszt kulturális értelemben. Bár a mongol hatás kimutatható az orosz államszervezet néhány elemében, ám a primitív mongol adózás és a mongol-tatár államigazgatás korrupciója kontraproduktív volt. Nem állja ki a kritikát, miszerint a Moszkvai Rusz intézményei, jogi normái, autokratikus berendezkedése Dzsingisz kán öröksége lenne. A mongolok megelégedtek az adóztatással a Ruszban, de nem kívántak hatást gyakorolni a lelkekre. A moszkvai korszakban az

oroszok Bizáncot tekintették az ideális államnak, a Kijevi Ruszt közvetlen elődnek, a mongolokat pedig istencsapásnak tartották. Az oroszok a későbbiek során is szembenállónak tekintették magukat a steppével vagy a muszlim Délel, és a céljuk Európa utolérése, esetenként lehagyása volt. Még azok az orosz gondolkodók is, akik „Kelet-barátnak” nevezhetők, mint például *Sz. Uvarov* (1786–1855) miniszter vagy *M. Pogogyin* (1800–1875) publicista a „mesés Keletről” szóló elképzeléseikkel inkább a nyugati orientalizmus megtestesítői voltak. A keleti hódításra felszólító Dosztojevszkij is azt remélte, az orosz nép Ázsiában európai arcát mutatja meg, ezt fejezi ki kijelentése, miszerint az oroszok Európában mindig ázsiaik, Ázsiában mindig európaiak lesznek. A bolsevikok érdeme abban van, hogy sikerült integrálniuk a kevésbé fejlett Keletet, ugyanakkor nemzetiségi értelmiségek megalakításával, repressziójával, újra megalakításával egyben előkészítették a Szovjetunió bomlását is.

Jurij Pivovarov akadémikus csak az orosz nyelvű változatban megjelent tanulmányában (*Az orosz történelem alapvető ideológiáiról*) az „orosz eszme” fejlődéstörténetét tekintette át. Eszerint az „orosz eszme” három kikristályosodott formájának Filofej pszkovi sztarec „Harmadik Róma” ideológiája, a *Szergej Uvarov* oktatási miniszter (1833–1849) által megfogalmazott „Pravoszlávia. Autokrácia. Népiség” eszméje, valamint a XX. században a marxizmus-leninizmus tekinthető. Három olyan eszmerendszerről van szó, melyek időben és tartalmilag messze esnek egymástól, mégis föl lehet fedezni bennük olyan közös elemeket, amelyek az orosz eszmetörténet evolúciójából vezethetők le. Pivovarov szerint mindhárom eszmében a központi kérdés a *hatalom*.

A Harmadik Róma eszméje szerint Krisztus jegyesének, az Egyháznak a központja a Második Rómából, azaz Konstantinápolyból, annak eleste után Moszkvába került. Moszkva az Igazság, az egyedül üdvözítő út székhelyévé vált. Az Igazság (a pravoszlávia) védelmezője és megtestesítője a Cár. Filofej ideológiájában – írja Pivovarov – nem Moszkva, hanem a Cár foglalja el a központi helyet.

A XVI. századi Nyugat-Európában a protestantizmus megjelenése és győzelme Északon egy jóval demokratikusabb gondolkodásmódot helyezett előtérbe. Thomas Mann szerint az, hogy a protestáns felfogás szerint nem kell közvetítő az Istennel való kommunikációhoz, és hogy „minden ember a saját maga papja” a demokrácia tényleges testet öltését jelentette. A nyugati közösségeknek az individuum az alapja, míg orosz vonatkozásban az individuum szerepe jóval kisebb (hiszen Oroszországban nem saját papjai maguknak az emberek, a cár leveszi róluk ezt a felelősséget). A nyugati

gati közösségek alapja a *privacy*, világos határok meghúzása az „én” és a „külvilág” közé, az oroszé a *szobornosztj*, az összesség, az „én” feloldódása – írja Pivovarov.

A bolsevik hatalomfelfogás illeszkedik az orosz tradícióhoz, amennyiben a hatalmat önmagától valónak tekinti, ahol a hatalom legfőbb legitimációs eszköze maga a hatalom, az erőszak („hatalom a hatalom által”, „hatalom az erőszak által”), azaz ebben az esetben is egyfajta autokráciáról van szó. A szovjet vezetők, mint például Brezsnyev és Szuszlov is a párt és a nép egységéről, („összességéről”) beszéltek. Ez az egység (*vszejegyinsztvo*) az orosz eszme alapja, az antagonizmusok összessége, ellentétben az európai eszménnyel („szabadság, egyenlőség, testvériség”) vagy az amerikai álommal („kocsi, család, ház”).

Krausz Tamás a rendszerváltás utáni közép- és kelet-európai historiográfia fejleményeit vázolta a holokausz történeti értékelésének prizmáján keresztül (*Mint cseppben a tenger...A holokausz és új előítéletek a kelet-európai történettudományban*). Mint ez a tanulmányból kiderül, a régió egészének történetírásában uralkodóvá vált az etnikai nacionalista jellegű megközelítés, a történelem etnicizálása. Arra is van példa Köztes-Európában, hogy a történetírás a rendszerváltás után hatalomra került rezsim ideológiai támaszaként jelentkezik. Ezt a célt szolgálják többek között a náciizmus és a kommunizmus egybemosására irányuló kísérletek is, melyek a két diktatúra lényegi azonosságát hirdetik.

Jurij Pivovarov szerk.: *Meszto Rosszii v Jevrope i Azii*, Budapest–Moszkva 2010. 300.; Szvák Gyula szerk.: *The place of Russia in Europe and Asia*, New York 2010. 283.

Gyóni Gábor